

TÜRK NƏSRİNDƏ ROMAN JANRININ İLKİN TƏŞƏKKÜL MƏRHƏLƏLƏRİ

Xanım ABDULLAYEVA*

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, Tənzimat, nəsr, roman janrı

Giriş

Türkiyədə mövcud güclü nəsr ənənəsi Tənzimatla birlikdə gələn yeni ədəbi axımın qarşısında nəinki tab gətirmiş, həmçinin özünəməxsus və dəyərli ədəbi nümunələr vermişdir. Dəyişən və inkişaf edən dünyanın tələblərinə bağlı olaraq Osmanlı imperiyasının Qərbə yönəlməsinin nəticəsində XIX əsrin I yarısında digər ədəbi janrlarda olduğu kimi müasir hekayə və roman janrlarında da ilk nümunələr yarandı. Xüsusilə roman janrı bu dövrün dəyərli qazanlarından idi. Beləliklə, türk romanı dövrün mövcud manea və çətinliklərini dəf edərək başqa ədəbi janrlarla rəqabətdən qalib çıxdı. Türk mədəni- ədəbi mühitində bir janr kimi formalaşmış özünə geniş oxucu kütləsi yarada bilmişdir. Belə ki, bu janr nəsr nümunələri arasında həm ifadə baxımından, həm fikri oxucuya çatdırmaq baxımından, həm də nəzəri - texniki baxımından geniş bədii imkanları olan bir janrdır. Roman janrı meydana gəldiyi dövr, şərait və ədəbiyyatdan olan gözləntilərin bədii inikasındır. Belə ki, həm Avropada, həm də Türkiyə ədəbiyyatında yaranması və təşəkkülü prosesinə nəzər saldıqda görürük ki, həmin dövr yaranması lazım olan janrlardan biri də məhz elə roman janrı idi. Əhalinin bütün təbəqələrinə, xüsusilə saray ədəbiyyatını həm dil, həm də sosial vəziyyətlərinə görə oxuyub anlaya bilməyən aşağı təbəqəsinə siraət edə bilən onların istək və arzularını ifadə edə bilmək baxımından roman janrı geniş imkanlara malik idi. Texniki baxımdan roman janrı yazıcının qarşısında geniş üfüqlər açırdı. Belə ki, o, fikirlərini həm özünün, həm də obrazlarının dili ilə anladaraq əsərin bütövlüyünü, oxunaqlığını təmin etmək üçün bədii boyalardan, peyzajlardan, dahilərin fikirlərindən, yeri gəlmişkən xalq və klassik ədəbiyyatı nümunələrindən örnəklər gətirirdi.

Geniş sərhədlərə malik roman janrı həmçinin ədəbiyyat tənqidçiləri və nəzəriyyəçilər üçün də əlverişli janrdır. İnkişaf tempinə görə də roman digər ədəbi janrlardan fərqlənir. Belə ki, daim inkişafda olan bu janr onu tədqiq edən nəzəriyyəçilər və ədəbi tənqidçilər üçün hər zaman maraqlıdır. Öz-özlüyündə hər roman bir tədqiqat obyektidir. Aparılan bu qədər elmi araşdırmalara baxmayaraq, roman janrının yaranması, təşəkkülü və keçdiyi tarixi inkişaf yolu hələ də tədqiqatçıların qarşılaşdığı önəmli suallardan biridir. Romanın bir janr olaraq araşdırılmasının özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bu ələxsüs mövzunun təkrarsız mahiyyətindən irəli gəlir. Roman inkişafını tamamlamamış və hələ də inkişafda olan yeganə ədəbi janrdır. Necə deyirlər, onun tamlığını təmin edən ünsürlər gözümlərin qarşısında iş başındadır (3, s.164). Bu fikirləri ilə M. Bahtin romanın qəlibləşməkdən hələ çox uzaq olduğunu bildirmiş olur. Bir ədəbi janr olaraq romanın hələ də inkişafını davam etdirməkdə olması onun tədqiq edilməli tərəflərinin çoxluğu və zənginliyindən irəli gəlməkdədir. Belə tədqiqat və yanaşmaların hər biri roman janrına olan marağı daha da artırır. Bu vəziyyət romana olan münasibət, roman və onun müəllifini bir növ həyatda saxlamaq və hər dövrün öz romanının yaradılması baxımından əhəmiyyətli və əhəmiyyətlidir. Bəlkə də elə bu xüsusiyyətlər roman janrının digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq, nə vaxtsa tarixə qarışıb yox olmayacağına təminatçısı olacaqdır. Romanın tempi ele inkişafın tempidir.

Türk ədəbiyyatının məzmun və mündəricə baxımından ən yeni, ədəbi - bədii janrlar, xüsusilə nəsr janrları baxımından ən məhsuldar, sənətkarları baxımından ən zəngin mərhələlərindən biri məhz XIX əsrin 30-cu illəri ilə XX əsrin I rübünü əhatə edən geniş bir tarixi dövrdür (5, s.167).

* AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, elmi işçi
E-mail: mehivaqo@mail.ru

I. Türkiyə ədəbiyyatında modern romanla tanışlıq və ümumiyyətlə roman yaratma prosesi dörd əsas mərhələdən keçmişdir:

1. Avropa dillərindən tərcümə edilən romanlar
2. Avropa romanlarının təqlidi yolu ilə yaranan romanlar
3. Mövzu və üslub baxımından milli, nəzəri baxımdan avropa modeli romanlar
4. Avropa modeli original türk romanları.

Osmanlı yazıçıları Qərb romanını iki yolla tanıya bilirdilər. Fransız və ya ingilis dilini bilənlər həmin romanları originalda oxuyurdular. İkinci yol isə tərcümə romanları idi. Ümumiyyətlə, tənzi-matçılar arasında fransız dilini bilənlərin sayı yetərinə çox idi. Bunlardan Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əli Suavi, Samipaşazadə Sezai bu dilə Fransanın özündə Əhməd Midhət Əfəndi, Şəmsəddin Sami, Muallim Naci, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Əhməd Rasim kimi yazıçılar isə Türkiyədə ya məktəbdə ya da öz səyləri nəticəsində yiyələnmişdilər. Bu dili bilməkdən əlavə ümumiyyətlə qərbbeylli romanın Türkiyə ədəbiyyatında formalaşmasından əvvəl oxucu artıq Avropa romanlarının tərcümələri ilə tanış idi. Həmin romanlar fransız dilindən tərcümə edilirdi. Türk dilinə ilk tərcümə edilmiş roman dünya klassiki Fenelonun “Telamaik” (1699) əsəridir. 1859-cu ildə Osmanlı sədrəzəmi Yusif Kamil Paşa tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmiş roman ilk dəfə 1862-ci ilin avqustunda nəşr edilmişdir. Bunun ardınca Viktor Hüqonun məşhur “Səfillər” romanı “Mağdurun (Haqsızlığa uğramış kəs) hekayəsi” adı altında tərcümə edilərək 1862-ci ildə yerli mətbuatda nəşr edilir. 1864-cü ildə “Robinsonun hekayəsi” adlı əsər türk dilinə tərcümə edilir. Beləliklə, türk ədəbiyyatı qərbbeylli roman janrı ilə tanışlığında əhəmiyyətli addımlar atılmağa başlayır. Qərb mədəniyyəti ilə tanışlıq tərcümə fəaliyyəti ilə başlamışdır. Tənzi-mat nəslə qərbi bir işıq mənbəyi kimi görürdü. Bu işığa çatmağın yolu isə onların yazdıqlarını oxumaqda idi. Bu düşüncənin məntiqi nəticəsi olaraq, tərcümə fəaliyyətinə başladılar. 1832-ci ildə təsis edilmiş “Tərcümə Odası” Tənzi-mat fərmanından sonra bir mütərcim məktəbinə çevrilmişdir. Deyə bilərik ki, bu dönəmin şair və yazıçıları Fransa mədəniyyətinin təsirində idilər. Onlar üçün Avropa elə məhz Fansa demək idi. Lakin bəziləri fransız dilini mükəmməl bilmirdilər, müəyyən yaşdan sonra öyrənməyə başlayırdılar. Bu dövr şair və yazıçılarının spesifik xüsusiyyəti sənətdən daha çox ideya və fikir arxasınca getmələri idi. Məhz bu səbəbdən də Fransa ədəbiyyatında İntibah dövrü yaradıcılarından Volter, Russo, Monteskyo, Dante kimi inqilabçıların fikirlərini örnək götürürdülər. Həmin maarifçilərin ideya və baxışları, ümumbəşəri məhəbbət fikirləri təbliğ edilirdi.

II. On il ərzində həmin tərcümə romanlar türk oxucusunda roman oxuma zövqünü yaratmaq üçün münbit zəmin oldu. Tərcümə romanlarının rəğbətə qarşılınması artıq əsl türk romanlarının yaranmasına şərait yaradırdı. Yerli yazıçılar Avropa roman modelinə uyğun əsərlər yazmağa böyük həvəs göstərirdi. Üstəlik daha böyük sosial-siyasi və mədəni yeniliyi hədəfləyən tənzi-matçı yazıçılar romanlardan geniş xalq kütlələrini ayılmaq üçün vasitə kimi də istifadə edirdilər.

Tərcümə yolu ilə ilk roman nümunələri ilə tanış olduqdan sonra ədiblər bu yolda əsərlər yaratmaq üçün eynilə divan ədəbiyyatında mövcud olan nəzirə məsnəvilər tərzində təqlid romanlar yazmağa başladılar. Belə romanlar ilk baxışdan zəiflik əlaməti hesab edilsə də, Şərq ədəbiyyatında mövcud olan nəzirə ənənəsini unutmamalıyıq. Klassik Şərq ədəbiyyatında M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması eyniadlı yüzlərlə əsərin içərisində şah əsərdir. Bu baxımdan tənzi-matçıların Avropa romanlarını təqlid etmələri elmi – nəzəri baxımdan tamamilə qənaətbəxş metoddur. Burada xələflər və sələflər mövzusu ortaya çıxır ki, hər zaman xələflər öz sələflərindən daha irəli çıxmağa, daha zəngin və dəyərli əsər ərsəyə gətirməyə cəhd etmişlər. Təqlid romanları da artıq həmin müəlliflərin originalı yetərinə mənimsədiyinin və onun üzərindən daha dəyərli əsər yaratmağa çalışmasının əsas göstəricisi idi.

Əsasən Əhməd Midhət Əfəndinin qələmindən çıxan təqlid və ya nəzirə romanlar zaman keçdikcə onu dövrünün ən peşəkar roman yazıçısına çevirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi təqlid və ya nəzirə anlayışı Qərb ədəbiyyatında da mövcuddur. Romantik üslubda yazılan romanlarda almanlar, tarixi romanlarda ingilislər, realist və naturalist romanlarda fransızlar bir- birini təqlid etmişlər (4, s.74).

Əhməd Midhət Əfəndi “Həsən Mellah” romanını A. Dümanın “Monte Kristo” romanına, “Cəngi” romanını M. Servantesin “Don Kixot” romanına, “Haydut Montari” romanını X.Montepin “Simon və Meri” romanına nəzirə kimi yazmışdır.

“Müşahidət” romanına da Emil Zolyanın romançılığının ədəbi-bədii təsiri ilə qələmə alınmışdır. Zolyanın əksinə olaraq, müəllif dünyada yaxşı ilə pisin, gözəl ilə çirkinin vəhdətdə olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Romanda bədii qəhrəmanlardan biri kimi əsərə birbaşa müdaxilə etməsi ilə M.Unamunonun “Sis” və L.Pirandellonun “Altı nəfər yazıçısını arayır” adlı romanlarındakı texniki təcrübədən istifadə etmişdir.

Əhməd Midhət Əfəndi “Əhməd Mətin və Şirzad” adlı romanı eyni anda həm A.Düma, həm də J.Vernəyə nəzirə edilmişdir. Belə ki, roman mövzusu və xəyali təsvirlər ilə A.Dümanı, dünyəvi elmlərin təsvirinə ayrılan parçaları ilə J.Verneni xatırladır.

Digər tənzimatçı – romançılar arasında Namiq Kamal və Mizancı Muradın tarixi romanlarında V. Hüqonun az da olsa, bədii təsiri izlənməkdədir.

Tərcümə və təqlid tərcüməsindən sonra Tənzimat yazıçıları mövzu etibarilə milli və yerli, üslubu cəhətdən isə əcnəbi yazıçıları xatırladan romanlar qələmə aldılar. Bu dövrdə çap edilən bəzi romanların üzərində yer alan “mili roman” başlığı bu janrın artıq yeterincə mənimsənilməsinin göstəricisi idi. Tənzimatçılar bu işdə xeyli peşəkarlıq göstərərək romanlarının mövzusunun yerli həyatdan, cəmiyyəti narahat edən köləlik, görmədən evlənmək, alafraqçılıq, qadınların təhsil problemi, insan alveri, hüriyyət, miras davaları, eys-ışrətlə dolu həyat kimi ictimai mövzulardan götürürdülər. Əsarət, görmədən evlənmək və alafraqçılıq mövzularının xüsusilə qabardılması Osmanlı mühitində bunların artıq dərindən yaralar açdığından bədii təzahürü idi.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bu romanlar təlif romanları adlanır. Təlif-müəllif əsəri mənasını ifadə edir. Təlif romanlarda əsas söz yenə Əhməd Midhət Əfəndi və Namiq Kamal idi. Əgər, Əhməd Midhət Əfəndi daha çox təfsilatçı idisə, Namiq Kamal iki roman təcrübəsi (“İntibah” və “Cəzmi”) ilə daha iddialı görünür (4, s.75).

Təlif romanlarında Mizancı Murad, Şəmsəddin Sami, Sami Paşazadə Sezai Namiq Kamalın yolu ilə gedirdilər. Hüseyin Rəhmi Gürpınar və Əhməd Rasimin roman yaradıcılığında isə Əhməd Midhət Əfəndinin bədii təsiri izlənirdi.

Həm yeni üslub, həm də yeni tip romanın daha bir yazıçısı “Zəhra” və “Qarabibik” romanları ilə Nəbizadə Nazim idi.

Nəticə

XIX əsrdə Türkiyədə roman təşəkkülünün son həmləsi mövzu, üslub, tip və bədii qəhrəmanlar, süjet xətti və kompozisiyanın orijinallığı ilə roman janrının bütün elmi – nəzəri və texniki tələblərini ödəyən yerli türk romanları idi. İlk tumurcuqları Tənzimat dönəmində başlanan bu hərəkət “Sərvəti-fünun” dövründə hədəflədiyi zirvəyə çatmışdır. Dar mühit, sosial və fərdi psixoloji sahələrdə israrçı davranmalarını çıxmaq şərti ilə Xalid Ziya Uşaqlıgil və Məhməd Raufun təmsalında tam mənası ilə qərbmeylli roman janrı nümunələrinin şahidi oluruq.

Türk ədəbiyyatında ilk qərbmeylli roman Şəmsəddin Saminin 1872-ci ildə qələmə aldığı “Təəşşüqi-Talat və Fitnət” (“Talat və Fitnətin eşqi”) əsəridir. Türkiyə ədəbiyyatında roman janrının təşəkkül etməsində əsas əməyi keçən yazıçılar Namiq Kamal, Əhməd Midhət Əfəndi, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Sami Paşazadə Sezai, Nəbizadə Nazim, Xalid Ziya Uşaqlıgil və dövrün digər elm, ədəbiyyat və siyasət öncülləri idi.

Təbii olaraq yeni gələn ədəbiyyat özü ilə yeni həyat baxışı, yeni üfqlər gətirirdi. Türkiyə ictimai, siyasi və sosial həyatında baş verən köklü dəyişiklikləri, yeni ideoloji fikirləri əks etdirən bu dövrün ədəbiyyatı bir əsrlik zaman kəsiyinə xeyli sayda yenilikləri yerləşdirə bilmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, divan ədəbiyyatının yüz illər boyu davam edən sükunəti, klassizmə xas dar

çərçivəli ideologiyası bu dövr ədəbiyyatında əsla görülmür. Həmçinin vurğulamaq istərdim ki, Avropaya xarakterik olan bir sürətlə dəyişən bu dövr ədəbiyyatı hələ də tam formalaşmış başa çatmamışdır və hələ də Avropaya xas əsas cəhət olan yeniliyin axtarışındadır. Bütün bunlarda məqsəd metod baxımından qərbli, fikir və ruh baxımından isə milli bir ədəbiyyat yaratmaqdır. Artıq türk insanı Avropa insanı ilə tanış olurdu. Və beləliklə türk insanı avropalaşdı. Onun mədəniyyəti, məişəti, həyata baxışı, hiss və həyəcanları ilə qaynayıb-qarışdı.

Yaradılan əsərlərin mövzuları, qoyulan problemlər, əsərin dil və üslub xüsusiyyətləri, istifadə edilən bədii təsvir və ifadə vasitələri də qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün uyğun seçilirdi. Xüsusi sevgilə Şərfin və Türkiyənin gözəl peyzajları təsvir edilir, İstanbulun çeşitli məkanlarının bədii təsviri verilirdi.

Həmçinin həmin dövrün əsərlərində xüsusi diqqətlə din məsələsinə də toxunulurdu. Nə qədər Qərbin, Avropanın müsbət tərəflərini xalqa təbliğ edilməyə çalışılsa da, türkün mentallığını, böyük-kiçik münasibətlərini, ailə dəyərlərinin ucalığını, İslama, folklorla bağlılığı da bir o qədər şövqlə qələmə alırdılar. Çox tolerantcasına qəhrəmanlar avropa tipli, xüsusilə, fransız məktəblərində təhsil alır və orada öyrəndikləri ənənəni Vətənə geri döndükdə tətbiq edirdilər.

Ümumiyyətlə, Türkiyədə yeni dövr və ya Avropanın təsiri ilə yaranan ədəbiyyatı tədqiq edərkən qarşıya qoyulan məqsədlərə uğurla çatıldığının şahidi oluruq. Belə ki, qarşılıqlı mübadilə, qaynayıb-qarışma, yeniləri öyrənmə məsələlərinə, deyərdim ki, nail olunmuşdur. Artıq müəlliflərin biz oxuculara ən unikal incəsənət vasitəsi olan ədəbiyyatın dili ilə hansı sosial mesajı verdiyini anlamaq məhz elə biz oxucuya qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet M. Hasan Mellah yahut Sır İçinde Esrar. Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları, 2000, 433 s.
2. Ahmet M. Müşahədat. Hazırlayan: Necat Birinci, Ankara, TDK Yayınları, 2000.
3. Bahtin M. Karnavaldan Romana Edebiyyat Teorisindən Dil Felsefesinə Seçmə Yazılar. Çevirmeni: Soydemir C. İstanbul: Ayrıntı Yay., 2001. s. 164
4. Cevdet K. Türk Romanında Hikaye ve Roman. İstanbul: Varlık Yay., 1965, 414s.
5. Rəsulov Ə. Türk sənədli – bədii nəsr. Bakı: Nurlan NPM, 2004, 428 s.

РЕЗЮМЕ

Ханум Абдуллаева

Ранние этапы развития жанра романа в турецкой прозе

Ключевые слова: турецкая литература, танзимат, проза, жанр романа

В результате направления Османской империи на Запад в первой половине XIX века, современных жанрах рассказов и романов появились первые образцы турецкой прозы. В частности, жанр романа был одним из самых ценных достижений этого периода. Турецкий роман преодолел существующие препятствия и трудности времени и выиграл конкуренцию с другими литературными жанрами, сформировался как жанр в турецкой культурной и литературной среде, и смог создать широкую читательскую аудиторию. Процесс знакомства с современными романами в турецкой литературе и создания романов в целом прошел четыре основных этапа:

1. Романы в переводе с европейских языков.
2. Романы, созданные по имитации европейских романов.

3. По тематике и стилю национальные, а по модели европейские романы.

4. Оригинальные турецкие романы по европейской модели.

В целом, изучая новый период литературы или литературы подверженному влиянию Европы, являемся свидетелями успешного достижения поставленных целей. Так как, можно сказать, что решены вопросы взаимного обмена, слияния и познания нового. Уже читатель должен понять сам, какое социальное сообщение авторы передают нашим читателям на языке уникального средства литературы.

SUMMARY

Khanim Abdullayeva

Early developing stages of the novel genre in Turkish prose

Key words: *Turkish literature, tanzimat, prose, novel genre*

As a result of the Ottoman Empire's orientation to the West, the first examples of modern story and novel genres emerged in the first half of the 19th century, as well as in other literary genres. Turkish novel overcame the existing obstacles and difficulties of the time and won the competition with other literary genres. It was formed as a genre in the Turkish cultural and literary environment and was able to create a wide readership. The process of acquaintance with modern novels in Turkish literature and the creation of novels in general has gone through four main stages:

1. Novels translated from European languages.
2. Novels created by imitation of European novels.
3. National and European model novels in terms of theme and style.
4. European model original Turkish novels.

In general, we are witnessing the successful achievement of the goals set in Turkey when studying the literature of the new era or the influence of Europe. So, I would say that the issues of mutual exchange, fusion, learning new things have been achieved. It is up to us, the readers, to understand what social message the authors give to our readers in the language of literature, which is the most unique means of art.